

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА НА ІМ'Я

Права людини становлять абсолютну цінність для всього людства. Проблема прав людини в усі часи була важливою складовою розвитку суспільства, набуваючи характерних для різних епох філософських, релігійних або етнічних елементів [1, с. 444].

Право на ім'я людини відповідно до ч. 1 ст. 201 ЦК відноситься до особистих немайнових прав, за допомогою яких здійснюється індивідуалізація людини. Воно є новелою вітчизняного об'єктивного права і все частіше залучається до цивільного обігу та стає предметом судових спорів. Цим зумовлюється актуальність обраної у статті теми.

Праву на ім'я у цивільному праві приділяли увагу І. О. Покровський, М. М. Агарков, О. С. Іоффе, А. О. Красавчикова, М. М. Малєїна, Л. В. Красицька, М. А. Нохріна, Р. Стефанчук, С. О. Сліпченко та інші цивілісти. Разом з тим, воно до сих пір є малодослідженим у теорії права, тому визначення цього поняття, його ознак вказує на актуальність обраної теми дослідження.

Метою цієї статті є проведення історико-теоретичного аналізу розвитку права на ім'я, що надасть можливість встановити тенденції, спрямування розвитку цього інституту та його особливості.

Ідея прав особистості виникла на підґрунті старого природного права. Про них вже говорять такі його теоретики, як Гуго Гроцій, Вольф. Разом з тим, упродовж XIX ст. цивілістична література просто відмахувалась від питання про права людини, а якщо й розглядала їх, то скоріше як рефлекси об'єктивного права, вираженого у кримінальному законодавстві, або підводила окремі інститути під поняття власності. Навіть ті автори, які визнавали їх за суб'єктивні права, не зупинялись на більш детальному їх дослідженні. Тому дійсне включення їх у систему приватного права можна розглядати як відносно нове явище. Найбільшого розвитку концепція особистих немайнових прав людини досягла у другій половині двадцятого століття. Саме у цей час вказані відносини знаходять своє відбиття у вітчизняному законодавстві багатьох країн світу (Герман. Гражд. Улож., Швейц. Гражд. Улож., Цивільний кодекс України, цивільні кодекси Казахстану, Киргизстану і т. і.).

У тій же мірі це стосується і права на ім'я.

Вперше з часів видання Німецького цивільного укладення право на ім'я стало об'єктом законодавчої нормотворчості в якості

цілісного приватноправового інституту. Параграф 12 BGB указує: «Wird das Recht zum Gebrauch eines Namens dem Berechtigten von einem anderen bestritten, oder wird das Interesse des Berechtigten dadurch ver-letzt, dass ein anderer unbefugt den gleichen Namen gebraucht, so kann der Berechtigte von dem anderen Bezeichtigung der Beintragung verlangen. Sind weitere Beeinträchtigung zu besorgen, so kann er auf Unterlassung klagen». Як зазначає М. М. Агарков, можливі порушення зводяться цим параграфом до двох груп – це оспорювання імені і неправомірне використання його іншою особою. Подібний підрозділ існує і в § 29 Швейцарського цивільного укладення. Французьке законодавство не містить у собі прямого визнання права на ім'я. Але деякі побічні вказівки на його існування можна спостерігати у адміністративному законі 11 Жерміналя IX року республіки, який надає третім особам, чий інтерес може бути порушений декретом про зміну імені, право протеста. Code civil замовчує про самостійність права на ім'я. У Франції цей інститут став результатом судової творчості. Але в пізніших законодавчих змінах та доповненнях початкового тексту можна розглядати визнання того захисту, який вже тривалий час, окрім закону, надавався судами. Так, ч. 1 ст. 311 (Закон 6 лютого 1893 р.) містить у собі відносно приватний випадок визнання захисту імені. Цікаво відзначити, що ця норма визнає застосування також і другого імені, яке офіційно належить особі, як стосовно чоловіка, що приєднав до свого імені ім'я дружини, так і стосовно жінки, що носить ім'я чоловіка [2, с. 136–137]. Блондель вказував окрім зазначених ще й на ст. 99, 299 і 347 [3, с. 28]. Разом з тим, судова практика та законодавство Франції базувалась на тому, що право на ім'я є видом власності [4, с. 10], хоча й регулюється особливо і згідно з його специфічною природою.

На наш погляд, не дивлячись на теоретично неправильний погляд на право на ім'я, рішення французьких судів та законодавство створили певну правову систему, що обіймає найрізноманітніші прояви цього інституту, та намагалися регламентувати відповідно до їх істинної природи, тому, представляє сьогодні цінний матеріал як з точки зору догми, так і політики права.

Законодавство царської Росії, до складу якої входила і Україна, хоча нерідко згадує про ім'я як про спосіб індивідуалізації особи, не містило в собі визнання його як особливого цивільного права, що користується судовим захистом. Тільки при розробці проекту Цивільного уложення у ст. 4 було внесене право на захист імені. В ній вказувалось: «Каждое лицо охраняется законом от насилья, обид и всяких иных противозаконных посягательств на личную его неприкосновенность, честь, свободу, имя или имущество». Таке формулювання норми давало можливість розробникам проекту не ставити окремо питання про способи та форми захисту, оскі-

льки вони самі собою повинні витікати із визнання імені цивільним правом людини, що підлягає охороні нарівні з іншими правами». Це було певним прогресивним кроком у розвитку особистих немайнових прав і права на ім'я, зокрема.

Разом з тим, загальна нерозробленість вчення про особисті права вплинула на критичне до них ставлення з боку цивілістів дорадянського та радянського періодів, оскільки вони порушували традиційні рамки цивільно-правової системи, що склалася. Всі права суто особистого характеру виключались, і межа цивільного права проводилась там, де закінчувався майновий інтерес. Ця думка проводилась не завжди так послідовно, як це робили Мейер, Кавелін, Халфіна, але вона, безсумнівно, домінувала в цивілістиці. Традиція примушувала включати в область цивільного права ще сімейні відносини. Все ж інше виключалось та відмежовувалось.

Як вірно зазначає М. М. Агарков [2, с. 137], категорія особистих прав хоча й визнавалась цілою низкою авторитетних юристів (Регельсбергер, Дернбург, Гірке, Лист, Колер, Saleilles, Perreau, Caritant, Флейшиц, М. М. Агарков, О. С. Іофе, С. М. Братусь, О. А. Красавчиков, Л. О. Красавчикова), але залишалися дискусійними: сам обсяг цих понять, галузева приналежність прав. Гірке, наприклад, відносив до особистих прав і авторське право, і право на промислові винаходи, і право на ім'я [5, с. 47], тоді як Колер відрізняв особисті права від прав на блага, що лежали поза людською особистістю, до яких відносив і авторське право, і право на промислові винаходи [6, с. 82]. В. А. Тархов наполягав на тому, що особисті немайнові права складають взагалі самостійний предмет правового регулювання, але незначний об'єм не дозволяє виділити їх в самостійну галузь права, а тому ці права віднесли до цивільного права [6, с. 56–57]. Така позиція знайшла й своїх прихильників [8, с. 60; 9, с. 73]. О. С. Іофе, В. Л. Суховерхий інші вчені стверджують, що особисті немайнові відносини не регулюються цивільним законодавством, оскільки позитивні дії, як вони вважають, здійснюються їх носієм поза рамками права [10, с. 58; 11, с. 135]. Суб'єктивні права тільки захищаються, у випадку їх порушення [12, с. 57; 13, с. 8–9; 11, с. 135].

Завдяки такому підходу, право на ім'я довгий час ігнорувалось не тільки законодавством, але й наукою, у чому воно розділяло долю так званих особистих прав. Яскравим прикладом тому є позиція Іерінга. Розглядаючи право на ім'я Іерінг [14, с. 288] приходив до наступного висновку. Він вважав, що побудова особливого права на ім'я є недоцільною через неможливість такої побудови, оскільки воно є лише вимушеним способом позначення особи. Інше ускладнення Іерінг бачить у тому, що привласнення собі чужого псевдоніму з метою видати себе за його дійсного носія виходить правомірним, оскільки, на його думку, право на ім'я виникає

тільки при народженні. Базуючись на цих міркуваннях, він вважає більш доцільним та достатнім розглядати лише захист, який може дати *actio injuriarum* та позов про визнання.

Не дивлячись на те, що дослідження інституту права на ім'я, проведені Ієрінгом, були одними з перших, не можна не погодитись із М. М. Агарковим, що ускладнення, які бачить Ієрінг, є удаваними [2, с. 141].

Перешкоди на шляху до визнання за людиною права на ім'я створювала і держава, яка зацікавлена здебільшого у адміністративному нормуванні цих відносин. З нею пов'язано існування тих мір, якими публічна влада може вторгтися в життя окремих громадян, накладати на них обов'язки чи охороняти їх права. Серед ознак, які слугують офіційним засобом індивідуалізації громадян (професія, місце проживання, вік і т. д.), ім'я, безсумнівно, займає перше місце. Воно найчастіше пов'язане з особою і його зміна можлива тільки при наявності особливо важливих мотивів, не залежить від свавілля носія, повинна відбуватись в особливо передбаченому законом порядку. Питання про важливість та значення такої публічно-правової регламентації видається настільки очевидним, що ніхто не піддає сумніву її необхідність. Однак вона мала настільки великий вплив на формування правової свідомості, особливо за радянських часів, що в цивілістиці з'явилась точка зору, що право на ім'я хоч і є цивільно-правовим за своєю природою [15, с. 193], але регулюється та реалізується у межах адміністративного права [16, с. 62, 72]. Більш того, на сторінках деяких підручників з цивільного права висловлювалась думка про необхідність віднесення цього права до суб'єктивних адміністративних прав [17, с. 58].

Зрозуміло, що такий підхід є не дуже виваженим, оскільки факт публічного регулювання ще не свідчить про природу таких відносин [18, с. 24–25]. У зв'язку з цим необхідно віддати належне розробникам Цивільного кодексу України, які втілили в життя ідею приватного права, відповідно до якої інтерес держави не повинен закривати собою інтереси приватної особи.

Розділяючи долю особистих немайнових прав, дискусійним у цивілістичній науці залишається сьогодні і питання щодо змісту суб'єктивного права на ім'я. Існують в юридичній літературі дві протилежні позиції: негативного та позитивного змісту [19, с. 339–342]. До першої відносять ту, автори якої стверджують, що дані права не мають позитивного змісту [16, с. 58], оскільки дії носія нематеріального блага знаходяться за рамками права [11, с. 142]. Особа ж може вимагати лише захисту порушеного права [20, с. 182–183]. Відповідно, виникнення немайнових прав пов'язується тільки з фактом їх порушення [13, с. 8–9]. Представники ж другої позиції, наголошують на тому, що суб'єктивні не-

майнові права мають і позитивний зміст [21, с. 47; 22, с. 6; 23, с. 31; 24, с. 11, 32; 25, с. 196–201]. Вони, не заперечуючи наявності можливості захисту, зазначають, що, відповідно до пануючої у правовій науці точки зору, позитивні, тобто активні дії уповноваженої особи, є якщо не центральним [26, с. 145], то одним із основних [27, с. 227; 28, с. 93; 15, с. 74; 11, с. 53; 29, с. 206] елементів будь-якого суб'єктивного права. Таке твердження ставить під сумнів тезу про те, що немайнові права виникають тільки з моменту їх порушення [13, с. 8–9] (з моменту правопорушення). Адже щоб підлягати захисту, суб'єктивне право вже повинно існувати [19, с. 339–342]. Наявність останнього, як справедливо відзначає В. І. Сінайський, «пояснюється тим, що там, де особа діє, не порушуючи прав іншої особи (суб'єктивного права) там, очевидно, нема і правопорушення» [30, с. 181].

У свою чергу, навіть серед прибічників позитивізму зміст суб'єктивного права розкривається по-різному. Так наприклад, як колись і французькі юристи, М. Н. Малєїна сприйняла пропрієтарну теорію особистих немайнових благ [31, с. 249]. Ця теорія знайшла своїх прибічників і в Україні [32]. Свого часу теорія власності мала ту перевагу, що хоча б дозволяла надати приватно-правовий захист зацікавленим особам, як носіям особистих благ, хоча цей захист і було побудовано незалежно від юридичної природи власності.

У такій позиції неможливо не розгледіти прояву властивого юридичній думці консерватизму. Ще з часів Стародавнього Риму принцип консерватизму пронизував процес розробки приватного права. Він полягав у тому, що юристи ставились з підкресленою повагою до приписів закону, поглядів старих авторитетних юристів [33, с. 9]. Перш ніж створювати нову категорію, юриспруденція і сьогодні намагається вмістити нове явище в уже встановлені рамки. Цей принцип має на меті підкреслити непохитність права, незмінність існуючого соціального укладу, неприпустимість будь-яких новел, що могли б зашкодити суспільству, державі та окремим особам. Разом з тим, ця сама по собі зовсім законна та пов'язана з принципом економії мислення тенденція іноді може призвести до спотворення істинної природи інституту, якщо при конструюванні не зважати на його дійсну соціальну функцію та значення.

Інші вчені розкривають зміст деяких особистих немайнових прав як виключних [34, с. 726]. Але ще Ієрінг [35] вважав, що побудова особливого права на ім'я як права виключного приводить всю побудову до абсурду. Він стверджував, що тоді який-небудь Шульц не може заперечувати, якщо хто-небудь надумає називати себе тим же прізвиськом. Якщо ж особа привласнила собі ім'я іншої, то для вирішення спору, що виник, має значення не приналежність імені тому чи іншому суб'єктові, а їх репутація (наприклад, невідома спі-

вачка привласнила собі ім'я відомої акторки). В такому випадку може виникнути лише підстава для подачі астіо injuriarum.

Критично ставиться до віднесення особистих немайнових прав до виключних і В. А. Дозорцев [36, с. 317]. Він вважає, що до останніх можна віднести лише право на інформацію [36, с. 303–314].

М. М. Агарков, критикуючи точку зору Іерінга, зазначає, що нема необхідності розуміти право на ім'я як виключне право в тому розумінні, що воно дає можливість заборонити користування певним ім'ям навіть особі, що має на те законне право. Правда, існування розповсюджених прізвищ (омонімів) (Іванов, Семенов) спричиняє низку практичних ускладнень, і право повинно вирішувати завдання по розмежуванню інтересів, що у цьому випадку стикаються. Але подібні ускладнення виникають і відносно іншого інституту – торгової фірми, що зовсім не заважає Іерингу визнавати його за право власності, тобто за право найбільш абсолютне та виключне і як таке, що є прототипом інших виключних прав.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна дійти висновку, що соціальне буття особи досягається тільки шляхом відокремлення її від інших. Інакше вона розчинилася у суспільстві. А тому особисте благо, вираженням якого є ім'я – соціальне виокремлення індивідуальності, є базою, на якій ґрунтується все те, що прийняте моральним надбанням людини. Якщо в деяких випадках і можливо підведення захисту імені під інші, більш усталені юридичні поняття, то в цілому такий захист був би недостатнім. Кожен інститут має свою визначену функцію і його обмежену сферу застосування. Можливий інколи рефлекторний захист не може слугувати належним засобом для досягнення поставленої мети у повному її обсязі. Тому право на ім'я не тільки повинно захищатись і захищатись за допомогою належного лише йому механізму, але й позитивно регулюватись.

Зроблені висновки вказують на перспективи подальших наукових досліджень права на ім'я, зокрема визначити зміст цього суб'єктивного особистого немайнового права.

Проведений аналіз має і велике практичне значення. Дані висновки дають змогу належним чином урегулювати відносини, що виникають з приводу імені та надати носіям цього права належний захист.

Список літератури: 1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т./ За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер. – 2005. – Т. 1. – 832 с. 2. Агарков М. М. Право на имя/ Сб. статей по гражданскому и торговому праву: Памяти проф. Габриэля Феликсовича Шершеневича. (Класика российской цивилистики). – М.: Статут, 2005. – С. 136–167. 3. Blondel. Etude juridique sur le nom patrimonial, 1905, p. 28. 4. Dalloz. Repertoire, t. 32. 10. 5. Gierke. Deutsches Privatrecht. В. I. p. 47. 6. Kohler. Die Idee des geistigen Eigentums. Arch. f. civ. Praxis. В. p. 82. 7. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть: Курс лекций. – Чебоксары: Чув. кн. изд-во, 1997. – 331 с. 8. О предмете советского гражданского права/ К итогам дискуссии/

Советское государство и право. – 1955. – №5. – С. 50–69. 9. Иванов О. В. Проблемы правовой охраны личных неимущественных благ граждан в социалистическом обществе// Актуальные проблемы социалистического государственного управления. – Иркутск–Варшава: Юриздат, 1973. – С. 68–84. 10. Гражданско-правовая охрана интересов личности. – М.: Юридическая литература, 1969. – 256 с. 11. Цивільне право України. Частина перша. [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти/ Ч. Н. Азімов, М. М. Сібільов, В. І. Борисова та ін.]; За ред. Ч. Н. Азімова, С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. – Х.: Право, 2000. – 256 с. 12. Иоффе О. С. Личные неимущественные права и их место в системе советского гражданского права// Сов. гос. и право. – 1966. – №7. – 57 с. 13. Суховерхий В. Л. Личные неимущественные права граждан в советском гражданском праве: Автореф. дис. ... на соискание уч. ст. канд. юрид. наук. – Свердловск, 1970. – С. 16. 14. Ihering. Actio injuriarum. P. 288. 15. Гражданское право Украины: [Учебник для вузов системы МВД Украины]; В 2-х частях. Часть I/ А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др.; под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х.: Основа, 1996. – С. 440. 16. Гражданско-правовая охрана интересов личности. – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 256. 17. Советское гражданское право. Л.: Выща школа, 1971. – С. 306. 18. Гражданско-правовая охрана интересов личности в СССР. – Свердловск: Юриздат, 1977. – С. 225. 19. Сліпченко С. О. Проблеми питання позитивного змісту особистих немайнових прав. Х.: Вісник Національного університету внутрішніх справ, 2004. – Вип. 25. С. 339–342. 20. Советское гражданское право / Под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. – К., 1983. Ч. 1. – 398 с. 21. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. – Свердловск, 1972. – 212 с. 22. Красавчикова Л. О. Понятие и система личных, несвязанных с имущественными прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – Екатеринбург, 1994. – 19 с. 23. Малейна М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. – М.: Юрид. лит., 2000. – 244 с. 24. Красицька Л. В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян: Монографія. – Донецьк, 2002. – 131 с. 25. Сліпченко С. О. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав. – Х.: Вісник НУВС, 2003. – Вип. 24. – С. 196–201. 26. Гражданское право. Учебник. Часть I. Издание третье, переработанное и дополненное / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М.: Проспект, 1998. – 632 с. 27. Халфина Р. О. Обще учение о правоотношении. – М.: Юр. лит., 1974. – 340 с. 28. Советское гражданское право: Учебник. В 2-х томах Т. 1/ Илларионова М. Я., Красавчиков О. А. и др.; Под ред. О. А. Красавчикова. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1985. – 544 с. 29. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. Книга перша/ О. В. Дзери, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К., 2002. – 206 с. 30. Синайский В. Н. Русское гражданское право. (Классика российской цивилистики). – М., 2002. – 520 с. 31. Малейна М. Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. – М.: Юрид. лит., 1991. – 249 с. 32. Лісничка Т. В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Х.: ХНУВС, 2007. 16 с. 33. Римское частное право: Учебник/ Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. – М.: Юристъ, 1996. – 310 с. 34. Гражданское право: В 2 т. Том 1: Учебник/ Отв. ред. проф. Е. А. Сузанов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд-во ДЕК, 1998. – 816 с. 35. Ihering. Actio injuriarum. Цитата взята із М. М. Агаркова. – 137 с. 36. Дозорцев В. А. Понятие исключительного права/ В кн.: Проблемы современного гражданского права: Сб. статей. – М.: Городец. 2000. 384 с.

Надійшла до редколегії 07.08.08